

Օրինագիրքը (ԺԳ. դար)՝ Սմբատայ Տարեգիրքն (ԺԳ. դար) անոր՝ Անորոշ Անորոշ (ԺԳ. դար) անոր դարձեալ ռամկորէն խմբագրութիւնն Գատաւանագրոց Միւ. Գորի (ԺԳ. դար) բազմաթիւ բժշկարաններ, դիւանական գրութիւնք կիլիկեան դիւանին, եւն եւն: Թեպէտ եւ այս գրականութեան՝ մանաւանդ Հնագոյնին՝ մէջն ալ գտական լեզուի տարեբեր լիովին որոշուած արտաբերած չեն, սակայն ռամկորէն լեզուի ատարձակեալն ձօնութեան լոյժ գրեթէ կ'անհետանան անոնք եւ չեն կրնար տիրող երեւալ: Վերջինս կամ ռամկորէն լեզուն հաւասարապէս կը տարբերի գրաբար եւ արդի աշխարհաբար լեզուն, եւ կը ներկայանայ իրբեւ ուրոյն լեզուի փուլ մը, զոր միջին-հայերէն անուանել պէտք ենք:

«Ըստ այսմ՝ միջին-հայերէն կ'անուանենք գրաբարի եւ աշխարհաբարի մէջ եղած այն անցման շրջանը, ուր գրաբարը ձայնական տեսակէտով իւր նախնական ձևի հարստութիւնը կորսնցուցած է եւ զգալի կերպով մաշուած, ի մասնաւորի վանկամոյն և ձայնին կորսնելովն, երկբարձրանալովն արդէն լիովին պարզ միաբարբառի դառնալովն, եւ բազմաձայններուն հայերէն երկրորդ ձայնաշարութեամբը՝ ձայնափոխը լլալովն, միւշդեւ ձեւագրական տեսակէտով արդէն խորամանկ նորութիւններ երեւան եկած են ձեւերու փոխանցմամբ եւ իրարու հաւասարեցում: Միջին-հայերէնի շրջանը կը սկսի իբր ծ. դարուն եւ կը հասնի մերձաւորապէս ծն. դարը, որով կը սկսի աշխարհաբարի շրջանը՝ որ իւր կարգին որոշ ծանօցիչներով՝ ի զգանալանուի միջին-հայերէնէն»:

«Որչափ ալ՝ համեմատութեամբ գրաբարի եւ աշխարհաբարի, եւ նկատելով այն հասարակաց որոշիչ ծանօցիչները՝ որոնցմով կը զանազանուի իշխել լեզուին կրկին շրջաններէն, միջին-հայերէնն իրբեւ համազգի ամբողջութիւն մը կ'երեւայ. սակայն իրբեւ բոլորովն

միաձեւ լեզու մ'ալ չեն ներկայանար. այլ ընդհակառակն նշանաւոր բարբառական պէսպիսութիւններ կը ցուցնեն: Միւրթարայ շերացւոյ լեզուն կը զանազանուի Սմբատայ լեզուն հետեւեալ ինքնուրոյն յատկութիւններով. ա. յոգնակի ուղղականը կը վերջաւորի « (Սմբատայ քով միայն՝ չորս.) » — Բ. յաճախ է եղած է ուր է կը սպասուէր. այսպէս ժխտական նախըրն «չ» (Սմբատ՝ չ, չէ.) «խպիտակ» եւն. — Գ. ընդունելութեան անցեալը կը վերջաւորի «-ի» (Սմբատ՝ «-ի») — Էջուի այս կրկին ձեւերն տարբեր է գարձեալ այն բարբառը, զոր կը գտնենք ԲՆԵՆՅ 1358 տարւոյն մէկ արձանագրին մէջ՝ որ հետեւեալ ձեւերը կը ցուցնեն. եւի (Սմբատայ քով՝ այսոր՝)՝ Գորտի (Սմբատայ՝ Գորտի) — Եթէ (Սմբատ՝ Եթէ) — Բեր (Սմբատ՝ Բեր) — Եւս բարբառներուն մէջուն ալ շարքը չենք կրնար դնել միջին-հայերէն Ախրապանին բնագիրը,՝ ուր կը կարգաւոր օրինակի համար՝ Կեւ (Սմբ. Կեւ) — Լուս (Սմբ. Լուս) — Եթի (Սմբ. Եթի)՝ դարձեալ դերմուտան երրորդ անձի ձեւերն՝ այր (Սմբ. Եր, «Հետաւ.», 430, 34-35.)՝ յընի («Հետաւ.», 430, 4)՝ յընի («Հետաւ.», 430, 18, Սմբ. Եթի)՝ եւն եւն — Դարձեալ ուրիշ գոյն ունի ռամկորէն լեզուին այն միջերը որ կը գտնուի զարգանայ քով, եւ այն՝ դատելով այս տեղերէն «ի օրտա՛մ քէի զի իւրտ, կամ՝ «իւր աղիւ՛ն իւ ունա՛մ»,՝ լեզուի այս տեսակը պէտք ենք հոշակել իրբեւ նախընթաց արդի արեւելեան աշխարհաբարին, կամ արեւելեան արեւելեան բարբառի մը»:

«Որչափ ալ մէկ կողմանէ հաստատուն իրողութիւն մըն է միջին-հայերէնի այլեւայլ դատաւարաբաններու բաժնուած ըլլալը, միւս կողմանէ կրնանք միջին-հայերէնը Կիլ եւ միւս ձեւ կրնաւ լեզու մ'անուանել. վասն զի հոս վերաբերող յիշատակարաններուն գլխաւոր զանգուարող միւնեոյն լեզուն ունի իրբեւ հիմն, այսինքն՝ կիլիկեցի Սմբատայ եւ կիլիկեան արքունեաց դիւանին գրութեանց լեզուն, որ անհրաժեշտ նոյն ժամանակին կիլիկեան-հայ թուղա

1 Այսպէս արդի հայերէնին մէջ հին դերմուտական փոխան և լի բազմակիւնութեւն առկա է. չորսվանդարդերներէն՝ բացառականի է, հայցականի և կորսուած են. յոգնակի նոր կազմութիւն մ'եղած է իրի վերադրով. (- + - եւ)՝ Դարձեալ յատկապէս աշխարհաբար են՝ հին նախադրութեանց անտարբարութիւնը, ներկայի յո. Ա. դեպի «-ն» վերադարձնող հաւասարապէս անկատարի եւ անցեալ նոյն դեպքին. ժխտականբարեւ լեզուութիւնը՝ որ միջին-հայերէնին զարգացած եւ անաւորական է. կրտսրական - ան ընդունելութեան փոխան չենք գործածուած, եւն եւն: Միջին-հայերէնի աշխարհաբարի փոխուելու ժամանակ սշ նուազ նշանաւոր յայն-յան կերպարանափոխութիւն ալ կրտս է:

1 Յես Ըահաթանեան, Բ, 183, եւ ասիւ Այալանեան, Գորտի, Ա, 180, քիչ մը տարբեր մեծով՝ «Ըստբառ», 273, 274:

2 Հմմտ. նաեւ մեւս կնք, սեռական կն (գրաբար այն) Լեւ, ԻՄԵՆԻԻ Կիլիկեացիներէն մէջ, Langlois, p. 188, Յես դարձեալ հին անձնական դերմուտան երկրորդ անձին փեղակի սեռականը (Սմբ. Կոյ)

3 Ըստ Սմբատայ մեծագրին: Յես Յաջանեան «Հետաւ», Բ:

4 Այս մասին աւելի ան Յաջանեան «Հետաւ», Ա, 258 եւն:

էլքը-թոն լիցաւ ըլլաւ երբ Երբ մէկ կողմանէ միջին-Հայերէնին միւս բարբառները մասամբ ամենեւին, մասամբ հատուկորեն լիցաւ եւ անբաւական յիշատակարաններով միայն աւանդուած են մեզի, և ինչպէս մեր առջեւ կ'ըլլէ իւր ամբողջութեամբ իրբեւ լիցաւ ընդարձակ գրականութեան մը, եւ որ անով միայն այս ծաւալը կրցած է առնուլ որ մանկագամայն կրկնեան արքունեաց լիցաւ էր,՝ եւ այն ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ Հայ ազգին բովանդակ մտաւոր եւ քաղաքական կեանքը կենդանացած միացած էր, ըստ այսմ թէ եւ կրկնեան այն ժամանակ գոյութիւն ունեցող միակ բարբառը չէր, սակայն մեզի համար ամենէն լաւ ծանօթ եւ ամենակարեւոր միջին-Հայերէն բարբառն է,՝

“Գալով այն դիրքին զոր կը բռնէ կիլիկեանը Հայերէն լեզուին պատմութեան մէջ, ըստ ձայնական հանգամանակ եւ քերականութեան՝՝ արեւմտեան-Հայերէն բարբառներուն կը վերաբերի, իբրեւ արեւմտեան-Հայերէն բարբառ՝ անշուշտ մայրն է բազմաթիւ արեւմտեան պաշտօնաբարձներուն, եթէ ոչ նոյն իսկ բովանդակ արեւմտեան խմբին՝ Յայկայն այս ինդիքը տակաւին կարօտ է մանրամասն հետազոտութեանց, որուն տեղը չէ հոս: — Կիլիկեան միջին-Հայերէնին ծագումը կ'ընթացի Հայերէնին շրջանին, շնորհիւ գրականութեան մէջ յոգնաւոր կարգ եւ անշուշտ, զոր յիշեցնէր, հին-Հայերէնին համապատասխանողներն են միջին-Հայերէնին յոգնաւորն էր եւ և՛ ձեւերուն, ինչպէս որ հնագոյն լեզուին վերը յիշուած արտակարգ ձեւերը կարապետներն են միջնային: Արդ որովհետեւ հին-Հայերէն (գրաբար) գրական լեզուին մէջ տեսնուած ռամկալիցաւ տարբերքն ի հարկէ հիմնուած են այն ժողովրդական լեզուին վրայ, որ իրենին հիմն էր գրական լեզուին, — եւ ոչ թէ անոր քով գոյութիւն ունեցող հին բարբառի մը վրայ,՝ — կը հետեւի որ կրկնեան միջին-Հայերէնին շարունակութիւնն եւ զարգացումն էր այն հին-Հայերէն ռամկալեան բարբառին՝ որ կը համապատասխանէր գրաբար գրական լեզուին: Վերջինս (հին-Հայերէն) արդէն կը մեկնուէր Կիլիկիոյ մէջ ալ, Չեւազիտեան խոսքանէ ալ անուանց հայերէն եւ բոլորով խոսքովս լեզուին արդէն արեւմտեան լեզուին նմանակները կը զարգանէ:՝

1 Այն թէ կրկնեան ժողովրդական լեզուն փոքրամասն արեւմտեան լեզուն էր, յայտնի է անիւ որ արեւմտեան գրականութեան, քաղաքի հայերէն են ընդհանրապէս եւ ոչ օտար լեզուով խմբագրուած, Պիշ. այս կրկնեան ժողովրդական լեզուն կը զարգանէ:՝

2 Այն մտանքը որ հայերէնի բնորոշ ձայնափոխութիւնը հին շուրք եւ միջին ասորեան՝ արդէն կը գտնուի Կիլիկիոյ մէջ ալ, Չեւազիտեան խոսքանէ ալ անուանց հայերէն եւ բոլորով խոսքովս լեզուին արդէն արեւմտեան լեզուին նմանակները կը զարգանէ:՝

3 Լեզուական ընդհանրութիւնը արդէն էր որ գրական լեզուն կ'ազդուէ եւ յաւելումներով կը նշանակուէ իրեն համապատասխանող իւրաքանչիւր կամ բաժնի վրային, բայց ոչ այն իւրաքանչիւր որ գրական լեզունէ գոյութիւն ունէր:՝

Նախութիւնն եւ զարգացումն էր այն հին-Հայերէն ռամկալեան բարբառին՝ որ կը համապատասխանէր գրաբար գրական լեզուին: Վերջինս (հին-Հայ ռամկալեան) արդէն գրաբարի ժամանակ պէտք էր որ բաւական շեղէր արեւմտեան յայտնի յայտնուած եւ կանուխէն կաղապարուած գրաբար գրական լեզուին:՝ Այս եղանակացութիւնը կը հաստատուէր, եթէ դիտենք կրկնեանին ձայնական հանգամանքը: Ուրախ ալ շեղի գրաբարէն, բոլոր այս շեղումները ձայնափոխութեան կը մեկնուին իրբեւ արդիւնք բնական պատմական զարգացման մեզի աւանդուած գրաբարի հիմնական (հիմն եղող) լեզունէ: Գրեթէ անհնար է ընդունիլ թէ կրկնեանը ծագած ըլլալ դասական լեզունէն բոլորովին գուրա եղող հին-Հայերէն բարբառն էր: Բարբառներու գոյութեան պայմանն է իրենց փոխադարձ ձայնական հանգամանակ հիմնական տարբերութիւնը. բայց այսպիսի հիմնական տարբերութիւն մը չէր կրկնեանին եւ հին-դասական լեզունէն մը:՝

“Ըստ լեզուներէն յայտնի է Կիլիկիոյ միջին-Հայերէնի արեւմտեան լեզուն, իբրեւ միջնորդ ողակ գրաբար եւ աշխարհաբար հայերէնի, յատկապէս գրաբարի եւ արեւմտեան աշխարհաբարի մէջ: Արդ այս կրկնեան ժողովրդական լեզուն՝ կարեւոր չափ զուտ՝ եւ գրականութեան մէջ կ'ընթար տակաւին մասնաւոր պատուր դասական ծանկոյթէն ազատ ներկայացնել, եւ պատմական տեսակէտով (— միշտ համեմատութեան տուելով գրաբարն ու արդի հայերէնը —) զանի մեկնել, այս է նպատակ առաջնակայ երկին: Ուրախ ալ թէ բնականաբար ըլլալ այս, գոնէ պատկերին ուրախագծերն ու լեզուաբար կենտրոն կը ներկայացնէ. աւելի մանրամասն զարգացումն ու ընթացումն յաւանք են որ ոչ շատ ուշ ժամանակէն կարելի պիտի ըլլալ՝ նորագոյն աղբիւրներու գտնուելով:՝

Երկրորդական համար առաջին մասնաւորութեան են հետեւեալ աղբիւրները. ա. “Միւսիկը Մեմփոսի, Միւսիկը Գուրգուսի, որ 1265էն յառաջ միջին-Հայերէն խմբագրած է հին-գաղղիական սկզբնագիրն՝ որ այժմ կ'ընթանայ. (տպ. Վենետ. 1876, գլ. Թարգմանութեամբ ալ՝ Է. Ղ. Ալեքանէն): — Բ.

1 Այսպէս՝ համեմատութիւն մը բերելու համար յաւանք են արդէն ժողովրդական լեզուն՝ (ի բաց առեալ բնականապէս Չեւազիտեան), յատուկ եղանակով հին-ասորեան բարբառն կամ յետ յաւանք են “Սոր” (1019) լեզուն, ինչպէս որ ասորեան բոլոր լեզուները ծանօթ է որ ծագած են հին-ասորեան ռամկալեան լեզունէն:՝

չոյն Սմբատին իբր 1265ին միջին-հայերէն խմբագրած «Գատաստանագիրքն», Միս. Գոշի, սակաւին անտիպ, բայց ընդարձակ քաղաածքներով ծանօթացած. (Թոմնանեան «Հետազ.», Ա, 201—227.) — Է. Սմբատայ «Ցարեգիրքն», Թ.Գ. դարձին՝ անոր անանիւն շարունակութեան հետ մեկտեղ, Հայագէտը գործածած է Գիւլ. լորիէի հրատարակութիւնը (Dulaurieu, Recueil des Historiens des Croisades, I, 605—680.) — Գ. Վ. Լանցլուայի հրատարակած (V. Langlois, Cartulaire etc.) հետեւեալ միջին-հայերէն գիւնակեան գրութիւնքն՝ Լուսին Գ.ի շնորհօգիրն՝ Գեղեւոյի հասարակականութեան արուած 1288ին. Օշնի արտօնագիրն՝ արուած Մոնպելիէ գաղ. քաղաքին վաճառականաց 1314ին. ռուրշ արտօնագիր մ'որ նոյն Մոնպելիէ քաղաքին արուած է Լուսին Ե. 1321 մարտ 16ին. դարձեալ միջին-հայերէն գաշնագիրն Սարուսանգիւրարի պարսկին 1271ին, Թոմնանեան՝ էջ 258; — Է. Միջին-հայերէն բժշկաբաններ, մեծա մասամբ սակաւին անտիպ, սակայն ընդարձակ քաղաածքներով ծանօթացած, (Թոմնանեան «Հետազ.», էջ 129—162.) երկու էապէս իրարու հետ միմանայնոց ձեռագիրներու համառ, որոնց մին 1294ին է, միւսը՝ 1438ին: — Ը. «Գիրք Վաստակոց» (γεωτοπονικα), Խալ. ղենեա, 1877. «սակայն այս գործը լիովին շահագործել հոս դիտուած է, նոյն իսկ այն պատճառաւ որ նախնաբար աւելի աւանդաբար գործին հրատարակած ընդգիրը յայտնապէս գրական լեզուի գզգույպէս մերձեցած է խմբագրողի մը ձեռքով.», — Է. Միջին-հայերէն ծամանակագրութիւնն շեթմայ Կոռնիոսեցւոյ. (հրտ. Hist. d. Crois. I, 471—490.) դարձեալ ծամանակագրութիւնն Մատթէոսի Ուսհայեցւոյ, Միջնայիլի Ասորւոյ, Սամուէլի Անեցւոյ, Գրիգորի Երեւոյն (հրտ. Գիւլ. լորիէ.) որ վերջինքս թէեւ կրիկեան ռոզնէ դուրս երեւան եկած, սակայն կրիկեան լեզուին առողջ կը մատակարարեն: — Ը. Ասորական-հռոմէական Օրինագիրքն Թ.Բ. կամ Թ.Գ. դարուն (հրտ. Bruns եւ Sachau, Լայպցիգ 1880.) «Այս ամէն գործը քերտին ռապիւրին լեզուին զուտ կրիկեան է: Սակայն առաջինպէս գրութեան մէջ երկրորդաբար ուշագրութեան աւնուած են նաեւ իմացեալ միջին-հայերէն՝ բայց ոչ-կրիկեան» բարբառներն, որոցմ որ գրականութեան մէջ երեւան կը գտնուի: Այսպիսի բարբառներ կը ներկայացունեն Լուսին Ե., Ի հրովադրասը, արուած Սիկիրիպաւոց 1331նոյ. 24ին (Langl. 186—190.)

ժողովրդական երգ մը Լեւոն Իշխանին գերութեան վրայ (ԺԴ, գարէն) առ Դիւրբի՛ (p. 539—40.) գարձեալ «Միխիթարայ բժշկապետի շերտացոյ ճերմանց Միխիթարու թիւն» (տպ. Վենետ., 1832.) «Եթարպապան» արաբերէնէ թարգմանած բժշկական գրութիւն մը, որմէ քաղուածքները առան Է Յովնանեան, («Հետեզ», Բ, 375—448):

Արդէն ասոնք բաւական ճոխ նիւթ կը մատակարարեն: Սակայն հայազեան անտես չէ երած նաեւ բազմաթիւ ուրիշ աղբիւրներ ալ: Ի՞նչ գործքին կոչմանց եւ համաստեղութեանց ցուցակը (p. 8—12) ճոխ ցանկ մըն է. գրեթէ ամէն կարեւոր երկ որ այս մասին կամ հին ու արդի լեզուին եւ բարբառներուն վրայ կը ճառէ, նշանակուած կը գտնուի: Աւելցնենք որ հայա-
գետը վերջնացող տարւոյն աշուն այցելելով մեր մատենադարանը՝ հիմնովին ուսումնասիրեց մի-
ջին-հայերէնի վերաբերեալ ձեռագիր աղբիւր-
ները. Է. անկէ ստացած առատ նիւթը պիտի
գտնուեն գործոյն ընդարձակ հրատարակու-
թիւնը:

Ներկայ գործոյն մէջ ձայնագրութեան առաջին հասանքը կամ «Արտաբերութիւնը» (§ 1—32) ամբողջ է. իսկ «բուն ձայնագրութեան, միայն մէկ մասը (§ 33—84)։ Ասիկայ առաջինը՝ կը խօսի ձայնաւորներու, ընդհանրապէս, բաղաձայնից հնչմանց վրայ։ Եւսեկութեամբ մ'ալ որ է տարբ բառերու հայ փոխաբերութիւնքն կամ առաւագարածիութիւնը. իսկ վերջինը՝ միջին-հայերէնի՝ «Չայնաւորները, կը ներկայացընէ, համեմատութեամբ անոնց գրաբարի եւ աշխնահայբարի մէջ ունեցած գերին։ Մանրամասնութիւնքն առատ են, եւ իւրաքանչիւրը ձայնական երեւոյթմ բացատրած եւ ապացուցուած է բազմաթիւ օրինակներով։ Ըստանալով առ այժմ զեկուցմամբս՝ կը սպասենք բուն երկին հրատարակութեան, որ կարենէք արժանի պիտի ըլլայ լիակատար թարգմանութեանս ալ ծանօթանալու հայ հասարակութեան։

4. 8. 8.